

OM HET BOEK

Cultuurhistorische
bespiegelingen over
boeken en mensen

Een boek- en een wapenhandelaar

*Twee zeventiende-eeuwse bezitters van Gerard Leeus Die vier uterste (1477)**

ANNA DLABAČOVÁ

Midden in de zomer van zijn eerste jaar als drukker-uitgever, op 6 augustus 1477, legde Gerard Leeu (actief 1477-1492) de laatste hand aan een uitgave van een tekst over *Die vier uterste*, oorspronkelijk in het Latijn geschreven door Gerard van Vliederhoven aan het einde van de veertiende eeuw.¹ Leeu combineerde de tekst, die de ziel tot inkeer moest brengen door een gedetailleerde overdenking van de dood, het oordeel, de hel en de hemel, met een korte uitleg van de mis zodat leken het ritueel op een intense manier konden ervaren. In feite gaf Leeu een bundel uit, en het was ongetwijfeld de bedoeling dat klanten het dunne boekje met andere devotionele literatuur, gedrukt of geschreven op hetzelfde kwartoformaat, zouden combineren. Zo konden ze een boek samenstellen dat aansloot bij hun interesses.

Twee exemplaren van Leeus eerste editie van *Die vier uterste* vonden in de loop van de tijd hun weg naar de Bibliothèque nationale de France in Parijs.² De gebruikssporen in beide exemplaren laten zien dat Leeus vroege religieuze edities – ongeïllustreerd, met alleen zwarte, onbuigzame letters die de ernst van de religieuze instructies lijken te onderstrepen – ook in de zeventiende eeuw nog aantrekkingskracht hadden en nieuwe functioneringsmilieus vonden. Bovendien laten ze zien dat de boeken die zeventiende-eeuwse lezers lazen flink verschilden van de boeken die we nu in bibliotheken raadplegen. De laatste zijn vaak het resultaat van een negentiende-eeuwse drang om niet alleen handschrift van druk, maar ook gedrukte edities van elkaar te scheiden en apart te laten binden waardoor de oorspronkelijke gebruikscontext en het fysieke voorkomen van het boek verloren zijn gegaan.³

Een bekende incunabelbezitter en -lezer

Eén van de exemplaren is door een zeventiende-eeuwse lezer verrijkt met twee gedichten. Onderaan de pagina met de proloog schreef hij: ‘O Mensch, wie dat gy sijt, /

* Dit artikel is tot stand gekomen in het kader van het door NWO gefinancierde Veni-project ‘Leaving a Lasting Impression. The Impact of Incunabula on Spirituality in the Low Countries’ (2018-2022).

1 *Die vier uterste*. Add: *Bedudenisse der missen* (Gouda: G[erard] L[eeu], 6 augustus 1477). 4°. Incunabula Short Title Catalogue, <<https://data.cerl.org/istc>>, (hierna: ISTC), nr. ic00902000.

2 Parijs, Bibliothèque nationale de France (BnF), D-9456 en D-10454.

3 Vgl. K.M. Rudy, *Image, Knife, and Gluepot. Early Assemblage in Manuscript and Print* (Cambridge: Open Book Publishers, 2019), passim.

Siet waer gy henen gaet, / denkt op u Eind' altijt / en hoe het met u staet. / Petrus Pratanus. / Hornanus'.⁴ Onder de naam Petrus Pratanus publiceerde de drukker, boekhandelaar en -verzamelaar Pieter vander Meersche (1645-1723) een aantal katholieke werken.⁵ In deze edities pretendeerde Pieter in Antwerpen te wonen, maar hier noemt hij zijn geboorteplaats: Hoorn.⁶ Het tweede gedicht ondertekende hij met zijn echte naam: 'O HEER geef dat ik hier, mijn Sonden mag doen effen, / op dat my na den doot, de straffen dan niet treffen : / Ik wil veel liever nu, den bitteren Kelk uijtdrinken, / Op dat ik dan hier na, gelijk den Son mag blinken. / P: vander Meersch'.⁷

De bibliotheek van deze te Leiden gevestigde drukker omvatte een groot aantal Nederlandstalige incunabelen die hij op een interactieve manier las: met een pen, een verzameling gravures en een pot lijm bij de hand.⁸ In Pieters tijd was het exemplaar van *Die vier uterste* samengebonden met Leeus eerste editie van de bestseller *Dat liden ende die passie ons Heren Jhesu Christi*, eveneens uit 1477.⁹ Toen de exemplaren van elkaar gescheiden werden, bewaarde men twee gravures en een notitie die Pieter aan *Dat liden* had toegevoegd.¹⁰ Pieter toont zich bewust van de ouderdom van het boek: 'gedrukt tot Gouda in Holland int jaer ons heere 1477, nu ik dit schrijf 211 jaren oudt' – kennelijk kwam het boek rond 1688 in zijn bezit.¹¹ Zijn opmerking dat in hetzelfde jaar (1477) 'de Bijbel te Delft [werd] gedrukt in Nederduijts' is kenmerkend voor zijn boekhistorische belangstelling.¹²

Maar ook de inhoud van *Die vier uterste* liet Pieter niet koud: de tekst inspireerde hem tot poëtische reflecties en in de marge schreef hij structurerende opmerkingen. Bij het begin van de meditatie over de hel noteerde hij '3. Helzen schriklijkheit' en contrasteerde dit vervolgens met '4. Hemels heerlijkheit'.¹³ Op basis van zijn omgang met Leeus edities zou men kunnen vermoeden dat Pieter katholieke sympathieën koesterde, maar officieel was hij lidmaat van de gereformeerde kerk.¹⁴

4 Parijs, BnF, D-9456.

5 M. van Delft, *Van wiegendruk tot world wide web. Bijzondere collecties en de vele geschiedenissen van het gedrukte boek* (Zutphen: Walburg Pers, 2015), pp. 75-76 en 96-98.

6 Voor Van der Meersches biografie zie Van Delft, *Van wiegendruk*, pp. 74-75.

7 Parijs, BnF, D-9456, f. xijr.

8 Van Delft, *Van wiegendruk*, pp. 85-90.

9 Dit valt op te maken uit een notitie op een van de schutbladen voorin waarin de oorspronkelijke inhoud wordt opgesomd. *Liden ende Passie Ons Heren Jesu Christi* (Gouda: [Gerard Leeu], 10 september 1477). 4°. ISTC nr. il00212900. Het exemplaar van *Liden ende Passie* uit Van der Meersches bezit bevindt zich tegenwoordig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, KW 169 G 93.

10 Nu aan de binnenzijde van het voorplat bevestigd.

11 Van der Meersche bezat ook een exemplaar van Leeus editie van de *Die vier uterste* van 1479, ISTC nr. ic00902500: Van Delft, *Van wiegendruk*, p. 104, nr. 19.

12 Van der Meersche bezat ook een Delftse Bijbel: Van Delft, *Van wiegendruk*, pp. 82-103, nr. 10 en M. van Duijn, *De Delftse Bijbel. Een sociale geschiedenis 1477-circa 1550* (Zutphen: Walburg Pers, 2017), p. 226.

13 Parijs, BnF, D-9456, ff. xxxijv en xlvir.

14 Marieke van Delft karakteriseert hem als 'een ruimdenkend man': Van Delft, *Van wiegendruk*, pp. 76-77.

Incunabelen van Thomas de Swaen

Zo'n veertig jaar eerder schreef de uit Gouda afkomstige Thomas de Swaen twee bezittersnotities in zijn exemplaar van *Die vier uterste*. Eénmaal voor in het boek, en nog eens achterin: 'Thomas de Suaen / 1647 12 12 / vander Goude in Hollandt' (Afb. 1a en b).¹⁵ Op dezelfde dag in 1647 had Thomas ook de hand weten te leggen op de *Tafel des kersteliken levens*, een catechetische tekst die Leeu op 20 augustus 1478 uitgaf, samen met Antonis de Roveres *Lof vanden heiligen sacrament*. Onder het colofon schreef Thomas zijn naam en een variant op de Latijnse spreuken die hij in de *Die vier uterste* noteerde.¹⁶ Beide boeken hebben hetzelfde, Hollandse, penwerk en waren toentertijd waarschijnlijk samengebonden; mogelijk liet Thomas ze restaureren.¹⁷

Wie was Thomas de Swaen? Waarom besteedde hij zo veel zorg aan deze vijftiende-eeuwse boeken? Zijn bezittersnotities bieden een eerste aanwijzing: Thomas was, net als Gerard Leeu, afkomstig uit Gouda. Vanaf december 1628 maakte hij deel uit van een mede door de bekende wapenhandelaar en VOC-bewindhebber Elias Trip opgerichte handelsonderneming, die zich op de graanhandel met Rusland richtte.¹⁸ Zijn broer Jan dreef handel op onder andere Livorno in Italië.¹⁹ Op 22 juni 1630 kwamen 'Jan ende Thomas de Swaen vander Goude, gebroeders' bij de Amsterdamse notaris Laurens Lamberti om hun testament op te laten maken. Dat we met dezelfde Thomas de Swaen te maken hebben, blijkt uit Thomas' handtekening, waaraan hij op dezelfde karakteristieke manier jaar en datum toevoegde (Afb. 2). De broers woonden op dat moment in Amsterdam, waren ongetrouwd en hadden geen kinderen, maar wel halfbroers en -zusters.²⁰ Wellicht lieten ze het testament opmaken omdat Thomas op het punt stond om als vertegenwoordiger van de pas opgerichte maatschappij naar Rusland te vertrekken. Tien jaar later, in 1640, is Jan te Amsterdam overleden en woont Thomas 'in Moscovien' (Rusland).²¹

Via Arkhangelsk verkocht Thomas in 1631-1634 onder andere wapens aan Rusland en hij was ook later nog actief in deze stad.²² In 1661 is hij terug in Amsterdam, inmiddels getrouwd, en woont hij samen met zijn vrouw Elisabeth Valck op de Nieuwe

15 Parijs, BnF, D-10454, f. lxvii. Digitaal via <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k993527q>>.

16 *Tafel des kersteliken levens*. Add: Antonius de Rovere, *Lof van den heiligen sacrament* (Gouda: Gerard Leeu, 20 augustus 1478). 4°. ISTC nr. it00010800. Parijs, BnF, D-10110, f. b5v.

17 Zijn handtekening loopt gedeeltelijk over een nieuw stuk papier (Afb. 1). Hetzelfde penwerk vinden we ook in KB, Den Haag, KW 169 G 97: Dionysius de Karthuizer, *Van den loveliken leven en de staet der echten* (Gouda: Gerard Leeu, 26 juli 1479). 4°. ISTC nr. id00249200.

18 M-Ch. Engels, *Merchants, interlopers, seamen and corsairs. The 'Flemish' Community in Livorno and Genoa (1615-1635)* (Hilversum: Verloren, 1997), p. 165. J.T. Kotilaine, *Russia's foreign trade and economic expansion in the seventeenth century* (Leiden: Brill, 2005), p. 76.

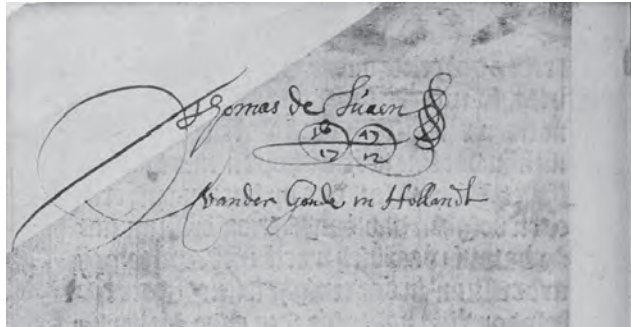
19 Engels, *Merchants*, pp. 167-169.

20 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Notarieel archief, Laurens Lamberti, Minuutacten van testamenten, no. 7, 1 januari 1630-27 december 1631, pp. 241-243 (22- juni 1630).

21 Stadsarchief Rotterdam, toegangnummer 18, inv.nr. 169, pp. 180-181 (24-11-1640).

22 Kotilaine, *Russia's foreign trade*, pp. 290, 89, 253-254.

Afb. 1a en 1b Bezittersnotities van Thomas de Swaen in *Die vier utedste*. Parijs, Bibliothèque nationale de France, D-10454. Foto gallica.bnf.fr.

Doelenstraat. Hij treedt op als getuige bij de ondertrouw van zijn dochter Maria Elisabeth 'uijt der Musco'.²³ Zijn zoon Reynier, eveneens 'vander Moscouw', trouwt in 1667 met Judith Boecart.²⁴ Kennelijk waren er nog meer romantische ontwikkelingen in de Nieuwe Doelenstraat, want later dat jaar trouwde dochter Machtildis – in tegenstelling tot haar zus en broer 'van A[msterdam]' – met Judiths broer, Jurriaen.²⁵ De voogd van Judith en Jurriaen was Meester Laurens van der Hem.

Rooms-katholieke culturele en handelselite

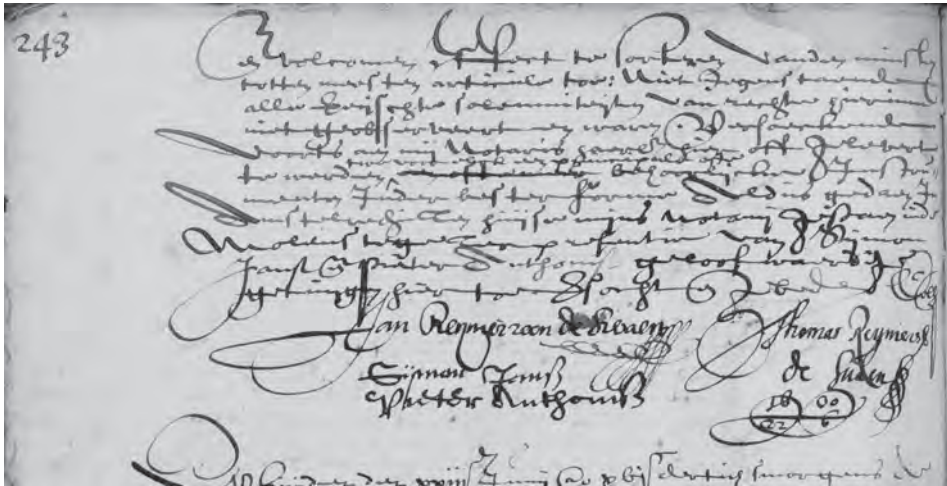
Deze huwelijksaangiftes werden genoteerd in het pui-register waarin de trouwvoorname staan van degenen die niet tot de gereformeerde kerk behoorden. De kinderen van Reynier en Judith werden gedoopt in de Rooms-katholiek schuilkerk 't Boompje,²⁶

²³ SAA, DTB Trouwen 685, p. 100 (28- september 1661).

²⁴ SAA, DTB Trouwen 687, p. 30 (12 januari 1667).

²⁵ SAA, DTB Trouwen 687, p. 132 (16 november 1667).

²⁶ Twee voorbeelden moeten hier volstaan: op 18 maart 1676 werd zoon Gregorius gedoopt (SAA, DTB 316, p. 189) en op 1 maart 1679 zoon Reinerus (SAA, DTB 316, p. 124).

Afb. 2 Handtekeningen van Jan en Thomas de Swaen en de getuigen Sijmon Janss en Pieter Anthonis onder het testament van 22 juni 1630. Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Notarissen, Laurens Lamberti, Minuutacten van testamenten, no. 7, 1 januari 1630-27 december 1631, p. 243.

en Reynier was in 1672 lid van het Sint-Cecilia college dat wekelijks een viering van het Heilige Sacrament verzorgde ter ere van het Mirakel van Amsterdam.²⁷ Mogelijk is er ook een familiale band met de Goudse priester en Thomas' generatiegenoot Willem de Swaen.²⁸

Hoe dit ook zij, de familie De Swaen trad toe tot de Amsterdamse katholieke elite. Zo zijn er verschillende connecties met de reeds genoemde Laurens van der Hem (1621-1678), advocaat, kunstverzamelaar en boekenliefhebber. Die liet een bijzonder exemplaar van Joan Blaeus beroemde *Atlas Maior* met aanvullingen vervaardigen,²⁹ en leende 3.000 gulden aan de uitgever Daniel Elzevier.³⁰ Laurens was een spil in de Amsterdamse katholieke gemeenschap.³¹ Thomas de Swaen was in 1654 een van de Amsterdamse katholieken die een controversiële lening van 121.500 gulden gaf aan de prins-bisschop van Münster.³² In 1668 reisde Thomas' schoonzoon Jurriaen samen met Laurens van der Hem en Dirck Doncker naar Münster om te proberen om Thomas'

²⁷ B.J.M. de Bont, *Het H. Cecilia-Collegie, zijnde de Broederschap van het Allerheiligst Sacrament ter eere van het H. Sacrament van Mirakel van Amsterdam, met den aankleve van dien* (Amsterdam: C.L. van Langenhuisen, 1895), pp. 27-28.

²⁸ Over Willem: X. van Eck, *Kunst, twist en devotie. Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795* (Delft: Eburon, 1994), pp. 31-37.

²⁹ E. de Groot, *The world of a seventeenth-century collector. The Atlas Blaeu - Van der Hem* (Houten: HES & De Graaf, 2006), p. 44 en passim.

³⁰ Idem, p. 27.

³¹ Idem, p. 24, 27, 30, 35-39.

³² Idem, p. 29. Thomas de Swaen wordt niet genoemd.

‘vorderingen op de stad Münster te innen’.³³ Nog in 1676 poogde de apostolisch vicaris Johannes van Neercassel samen met Laurens het geld terug te krijgen.³⁴

Thomas overleed in 1670. Hij werd als een voornaam man begraven in de Buurkerk in Utrecht – vermoedelijk bij gebrek aan een geschikte katholieke begraafplaats (Plaat XV in het kleurkatern).³⁵ Zijn zoon Reynier bracht het tot de adelstand: in 1681 hertrouwde hij met Judit Catrina de Schott van Poelenburgh, wier familie in 1643 een adellijke titel had verworven.³⁶

De families Van der Hem, De Swaen en andere rijke katholieken kwamen bij elkaar over de vloer en ze zullen ongetwijfeld samen aan religieuze vieringen hebben deelgenomen. Mogelijk speelden tijdens deze ontmoetingen niet alleen Laurens’ schilderijen een rol – zijn Tenhemelopneming van Maria geschilderd door de Italiaanse schilder Jacomo Ponte Bassano stond op een huisaltaar –,³⁷ maar liet men zich ook inspireren door Leeus edities uit het bezit van Thomas de Swaen.

Tot slot

Rondom Thomas de Swaen ontvouwt zich een netwerk van handel, cultuur, mensen en boeken waarvan in deze bijdrage slechts het spreekwoordelijke topje van de ijsberg in beeld is gebracht. In deze rijke katholieke kring vonden Leeus edities van laatmiddeleeuwse religieuze werken een nieuw functioneringsmilieu. Thomas kocht de boeken in 1647, vermoedelijk met geld dat hij had verdiend met de export van wapens naar Rusland. Hoewel hij zijn boeken niet zoals Pieter vander Meersche van inhoudelijke aantekeningen voorzag, zullen ze toch een bron van inspiratie geweest zijn. Verder onderzoek zou nog meer boeken uit het bezit van De Swaen aan het licht kunnen brengen, en ongetwijfeld meer informatie over de zeventiende-eeuwse katholieke kringen waarin laatmiddeleeuwse boeken een nieuw leven vonden.

³³ Utrechts Archief (UA), aktenummer 226, 1668. Vgl. De Groot, *The World*, p. 29, die vermeldt dat in 1670 Reynier de Swaen, Laurens van der Hem en Gijsbertus Doncker naar Münster afreisden.

³⁴ De Groot, *The world*, pp. 29-30.

³⁵ UA, toegangsnummer 711, inv.nr. 125, p. 451 (12 september 1670).

³⁶ SAA, DBT Trouwen 692, p. 209 (25 april 1681). De Groot, *The world*, p. 31.

³⁷ De Groot, *The world*, p. 36.

Geleerden op een buitenplaats in Heemstede, drukkers in Nagasaki, een uitgever in Leiden, een recensente van katholieke jeugdboeken, boekhandelaren in zeventiende-eeuws Mexico, een verzamelaar in Groningen: ze komen allemaal voor in deze bundel. In ruim vijftig bijdragen maken we kennis met auteurs, lezers, drukkers, uitgevers, verzamelaars, binders en bibliothecarissen, recensenten en zelfs een moordenaar. Of het nu gaat over productie, handel, distributie of het gebruik van boeken, mensen zijn op allerlei manieren betrokken bij de geschiedenis van een boek.

Met de aandacht voor mensen is deze bundel ook een afspiegeling van de boekwetenschap in Nederland anno 2020: gevarieerd en verbonden met allerlei andere terreinen van cultuurhistorisch onderzoek als literatuur, kunst, religie en wetenschapsgeschiedenis. Boeken staan steeds centraal, maar het zijn de mensen eromheen die het boek betekenisvol maken. De artikelen beslaan vele eeuwen en strekken zich uit over bijna alle werelddelen, maar wel met een prominente plaats voor de Lage Landen en de Vroegmoderne Tijd.

Om het boek verschijnt ter gelegenheid van het afscheid van Paul Hoftijzer als hoogleraar Boekgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden.

OM HET BOEK

